

<http://www.alanica.ru/writing/5.htm>

Яски речник и именник

(д-р на филолог.н. Т.Т.Камболов)

Превод от руски Ж.Войников

Контактите на аланите и унгарците имат стари традиции. След като предците на съвр.унгарци в VI в. (Ж.В.: в V в., пръв ги съобщава Т.Симоката под името уроги, достигнали Кавказ в 463 г.) започват да се предвижват от Урал на запад, те са дълго време се установяват в степите на Южна Русия и Северен Кавказ, като стават непосредствени съседи на аланите (Ж.В.: и прабългарите). Социалните и етнокултурните контакти между алани и унгарци намират отражение и в унгарския фолклор. Както съобщава В.И.Абаев, «съгласно преданието за произхода на унгарския народ, родоначалници на народа са двамата братя *Хунор* и *Могор*. (Ж.В.: явно отразяват етнонимите оногури и маджари, според Симоката, урогите и оногурите, заедно със савирите и сарагурите, заедно се преселват от Средна Азия (Согдиана) в Предкавказието в 463 г. под натиска на аварите, т.е. ефталитите). Братята се оженват за дъщерите на князете *Алан-Дуло* и *Белар*, и от потомството на тези бракове се е създал унгарския народ».¹ При това В.И.Абаев обръща внимание на факта, че името *Dula* напомня осетинската фамилия *Dulatae*. Действително, легендата е изложена в Хрониката на Шимон Кезаи (около 1283 г.), и, както смята А.В.Гадло, «с пълно основание може да се смята че името на аланския княз е персонификация на етнонима Дуло при прабългарите и рода *Dulo* може да се свърже с аланите. При това А.В.Гадло посочва че две от имената на известните владетели от този род, имат древен ира-нокавказки прозиход - *Kurt* (ср. осет. дигор. *Kurd* - ковач, или перс. *gurd* - герой) и *Asparux*.² **(Ж.В.: Същото се отнася и за името Белар – Българ, а Дуло се свързва по-точно със сарматското племе дуласи, дали началото на съвр. двали – част от осетинския народ. Напълно подкрепям това мнение, че родът Дуло не е нищо друго освен сарматите дуласи, появили се в Кавказ още във 2-1 в.пр.н.е. едновременно с вьндур-болгар, съобщено от М.Хоренаци. По-късно, 1 в.пр.н.е. Плиний съобщава за двете съседни сарматски племена епагерити и туласи в Западен Кавказ, а Птолемей ги нарича пагерити/пагорити и тали, което е всъщност българи (във формата пугури) и дуласи или Дуло!)**

В IX в. унгарските племена напускат южноруските степи, (Ж.В.:и по внушение на Византия нападат България, а след ответния печенежки удар предизвикан от българския цар Симеон, опустошават отвъддунавските български владения и се заселват в Панония) се предвижват на запад и заселват земите на съвр.Унгария.

Алано-унгарските взаимоотношения се възобновяват по-късно, когато в XIII в. монголите разбиват аланите и техните съюзници куманите, и части от тях се преселват на запад. Около 1239 г. унгарският крал Бела IV разрешава на куманите и аланите да се заселят в Централна Унгария. Аланите (наричани по унгарски яси, което показва че самоназванието им е било ас, аси) се заселват в район наречен Ясшаг, административен център на който става града Ясберени. Названието на град Яш на река Прут също е свързан с аланите-яси. (Ж.В.: първоначално Яш се нарича „Яски пазар”. Рицарят Шилтеберг, участник ва похода на Сигизмунди и битката при Никопол с турците в 1396 г., го съобщава с турското му име Ас-пазари. В руските документи е известен като „Яский торг”.)

Известно е че в 1323 г. крал Карл Роберт Анжуйски използва яските отряди в своята армия.

В различните унгарски писмени документи се срещат много яски имена.³ Първото документирано споменаване на яско име в Унгария е от 1318 г. на ясинката Елисавета.⁴ В друг документ от 1325 г. се споменава за четирима яси.⁵

Отделни алански групи вероятно се озовават в Унгария и след първата алано-куманска преселническа вълна. Известно е че в 1365 г. крал Людвиг I предава на унгарския аристократ Никола Конт взети в плен алански семейства.⁶ В два източника от средата на XVI в. се казва че унгарските яси още използват своя език ⁷, но вече към 1693 г. аланският е забравен и заменен изцяло от унгарския.⁸

Ясите получават привилегии, признати по-късно и от Хабсбургите (като наследници на Средновековна Унгария) които са били в сила до 1848 г. (т.е. до Унгарската революция), а автономните им права в областта Ясшаг са отменени едва в 1876 г. В Унгария са известни седем местности с название *Eszlár (Oszlár)*, свързани с *Aslar* „аси/яси”, т.е. названието на аланите - *as* с тюркския суфикс за мн. число *-lar*.⁹

В 1957 г. сътрудника на Унгарския държавен архив Антон Фекете Над открива документ от 1422 г. От едната страна съдържа латински текст, описващ съдебен иск по повод претенции за собственост, принадлежаща на жители от с.Чев (намиращо се на 50 мили северо-западно от Будапеща), а на обратната страна е нанесен списък от 40 думи срещу които са дадени техните унгарски или латински еквиваленти. Унгарският лингвист Дюла Немет доказва че въпросните думи принадлежат към езика на унгарските алани-яси. ¹⁰ Вероятно списъкът е съставен от човек знаещ яски език, за улеснение на съдебния чиновник, занимаващ се с това дело за собственост. Вероятно делото е свързано със съседното на Чев село Ясфал, чиито жители са били яси. Голямата част от яските думи са много близки с дигорския осетински диалект:¹¹

Acca - патица, осет. *acc/accæ* – дива патица

Ban - ден, осет. *bon* - ден

Basa- супа, осет. *baš/basæ* - супа

Bax -кон, осет. *bæx* -кон

Car(i)f- масло, осет. *sarv/carv* – масло, мазнина

Cugan –чугунен съд, дигор. *čigon* - чугун

Dan - вода, осет. *don* - вода

Da - твой, осет. *dæ* - твой

Doc(e)ga - крава, осет. *dusgæ/docgæ* - дойна крава

Fit- месо, осет. *fyd/fid* - месо

Fus - овца, осет. *fyš/fus* - овца

Gal - бик, осет. *gal* – бик, бълг. *гале* - биче

Gist- сирене, осет. иронски *сыхт* - сирене

Heca(v) - стопанин, господар, осет. *xisaw/xecaw* – стопанин, господар, руското хазяин е от старобългарски произход

Huvar - просо, осет. *xor/xwar* – зърно, жито

Huvas - сено, осет. *xoš/xwasæ* – сено, ст.бълг. *косъ* - сено

Jaika - яйце, осет. *ajk/ajkæ* - яйце¹²

Kapken - риба?, хайвер?, осет. *kæf* - риба

Kar(a)k - кокошка, осет. *kark* - кокошка

Karbac - ечемик, осет. ирон. *kærvæz* – вид ечемик

Kasa - каша, осет. *kas/kasæ* - каша

Kurajna- мелница, воденица, осет. *kwuroj/kurojnæ* - мелница

Kъever- хляб, осет. *kъæbæ* – хляб, ст.бълг. коврик – вид ритуален хляб
Manavona - пшеница, осет. *mæncæw/mæncæwæ* - пшеница
Na - наш, осет. *næ* - наш
Odok- ложница, осет. *widyg(widyg)/jedug* - лъжица
Oras - квас, осет. дигор. *wæras* - квас
Osa (?) - жена, осет. *uš/osa* – жена, съпруга
Qaz - гъска, осет. *qaz/qaz* - гъска
Zäbär - овес, осет. *sabar* - овес
Saka - коза, осет. *šægwyt* – коза, в дигорски *sæğæ* - коза 13
Sana - вино, осет. *šæn/sænæ* - вино
Tabac – чиния, тава, осет. *tæbæğ* – чиния, тава
Vas - теле, осет. дигор. *wæss* – теле.

За думата *sabar* В.И.Абаев предполага връзка с герм. **habar* (ст.-горно.-нем. *habaro*, ново-горно.-нем. *Haber, Hafer*) - овес. 14 Но Р.-П. Риттер вижда в яското *säbär/zäbär* отражение на староосет. (сармато-аланско) *qæbæ* (*xor* - жито), което в съвр. осетински означава ечемик, а в яскивероятно е означавало и овес, Той предполага че преходът от староосет. *qæbæ* > яск. *zäbär* е станал под влияние на унгарското название на овеса - *zab*. 15 (в бълг.зоб)

Речникът включва и отделни изрази като *daban horz*, съотв. на съвр.осет.дигор. *dæ bon xwarz* - добър ден. Формата *ban* показва че в началото на XV в. в езика на унгарските алани все още нямаме преход на „a” в „o” пред носов звук. Някои от думите са с неразпознат произход като например: *guza* и *buca* - изделия из тесто (Ж.В.: за *guza* бих посочил осет.ирон. *dzykka*, дигор. *dzikka* – каша от мляко, брашно и сирене, а за – връзка с осет.ирон. *фысын*, дигор. *ficun* - пека, т.е. нещо печено като се има в предвид че осет. „ф” отговаря на „п” в сармато-алански, т.е. по-древните форми са *рысын/picun*), *khvnge* - свиня, което вероятно е вариант на осет.дума *fiŋgihunk'æ* – ноздра, букв. дупка, отвор на носа, т.е. яск. *khunge* = осет. дигор. *xunk 'æ*.16 Предполагам, че яската форма е звучала като *xunk-'gin* (или с гласна „e” **xunk 'gen*, ср. *sawgen* в списъка на аланските думи дадени от визант. хронист Цеца) или „зурлест” (?), което се вписва в осетинската традиция за названия на животни дадени по някой техен характерен признак. (Ж.В.: ако изходим от пехлеви *xūk*, ягнобски *xug*, кюрдски *hû*, пушунски *xug*, талишки *xüç*, персийски *xuk*, шугнански *xu'g*, гилянски *xuk*, язгулемски *xêg*, сариколски *xewg, khaug*, искашимски *khug*, вахански *khъg*, кховарски *kisgo*, чувашки, источноиранско по произход *kakaj* – свиня, се вижда че в осетински ирон. *хиы*, дигор. *xi* – свиня, имаме затъмняване на крайната съгласна „к” или „г” както в останалите ирански езици, така че твърде възможно е яското *khvnge* да е деформирана под влияние на унгарския език, изходна сарматоаланска дума *xugъ/xukъ*).

Важен извод прави Абаев като посочва в този яски речник наличието на две думи заети от кавказките езици: *bæx* – кон и *gal* - теле. Така той мисле че ясите не са обитавали южноруските степи, а са дошли в Унгария през XV в., от Северен Кавказ, където са били вече в контакт с местните кавказки народи 17. (Ж.В.: изобщо не мога да се съглася че *gal* е кавказка дума. В авестийски *garəva* е вол, бик, а прехода на древноиранското „p” в осет. „л” е закон. Интересно е и иранското понятие за стадо, в осетински *gal*, ягнобски *gala*, кюрдски *gel, golê*, пушунски *gêlê*, талишки *gälle*, персийски *gala*, шугнански *gêllê*, гилянски *gala*, язгулемски *galo, gala*, сариколски *galo* – стадо. Така че прабългаро-осет. *gal* е от ирански поризход!)

Според Дюла Немет „може да се твърди уверено че езикът на унгарските яси е стоял по близко до дигорския диалект, от двата осетински говора, иронски и дигорски”,18 тъй като повечето яски думи са аналогични на дигорските варианти и

притежават някои дигорски черти: наличие на крайно *æ*, съвпадение в дигорските и яските думи на звуците *e, u, i*, а също и на крайните *k* и *t*.

Абаев посочва че за близостта на дигорски и яски говорят също наличието на яската дума *væs* „теленце и еднозначното осет. дигор. *wæss* и яск. *oras* квас, аналогично на еднозначното осет. дигор. *wæras*, отсъстващи в иронски.¹⁹ Също яската форма *kurajna* - мелница е ясен аналог на дигорското *kurojnæ*, при иронско *kuuroj*.

Единствената дума която се смята за иронска в „яския речник” е *xorz*. В дигорски *xuarz*, иронски *xorz*. Но може да се предполага че звука „*o*” по-скоро е скоро е променена форма на дигорско „*wa(ua)*”, предвид наличието на яската форма *oras* – квас, при дигор. *wæras*, където „*o*” съответствува дигор. „*wa(ua)*”.

Думата *karbac* – ечемик, която е твърде близка до иронската *kaervæz* - видечемик, в действителност, има и дигорски вариант – *karvæg* – вид ечемик. ²⁰

Както стана дума, средновековните унгарски документи съдържат и много антропоними (имена) с алански (яски) и кумански произход, които се нуждаят от допълнителен анализ: *Ambultan (Ambustan), Arpan, Beegzan, Bondogaz (Bandagaz), Byk, Chakan, Chamaz, Chareth, Chatharch, Chyvach, Gubul, Iwachan-on (Ivachun, Ivahan), Kalhen, Keskene, Keverge (Keureg/ -ug), Kurman, Larzan, Magar, Zokan* и др. ²¹

Част от тях имат иранска етимология. Например: *Ambustan* се обяснява с осет. *æmbuzun* – увеличива, расте, ²² *Churz* -с осет. *xorz/xwarz* – добър, хубав (аналог. е бълг. име Хърс), ²³ *Chamaz* – вероятна връзка с героя от „Епоса за Нартите” *Хамиц*, който Абаев свързва с монголското име *Xabiči*. ²⁴ (Ж.В.: но съществува и мнение, смятам много по-удачно да се свърже това име с осет. дигор. *xatес* – вид храсти, коприва, ограда от жив плет, ограда, думата е от абхазо-адигски, кабардински произход, тъй като в епоса става дума за такава специална „трева на Хамиц”)

Името от XIV в. *Znagan* отговаря на осет. *æznag* ²⁵ (съвр. осет. *æznagon* – враждебен, име със заплашително зн.²⁶), а името *Zidmon* при унгарските яси от XVI в. ²⁷ се отнася към осетинското име *Šidæmon*. ²⁸

А.Алеман посочва и още две имена на унгарски яси от 1550 г., живели в с. *Dōša* (съвр. *Jász-dószá*, на северо-изток от гр. Ясберени) - *Bōgātōr Ōrbān* и *Bōgātōr Šebešken*. ²⁹ (Ж.В. титлата *бахадър/багатър* е характерна освен за прабългарите и за алните, където означава висш аристократ, предводител.)

Литература:

1. Абаев В. И. О венгерских ясах // Осетинская филология, №1, Орджоникидзе, 1977. СС. 3-4.

2. Г а д л о А. В. Этническая история Кавказа IV-X вв. Л., 1979. СС. 117-118.

3. Gombocz Z. Osseten-Spuren in Ungarn // Streitberg Festgabe. Leipzig, 1924. SS. 107-108; N e m e t h J. Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrg. 1958. №4. Berlin, 1959. S. 6; А л е м а н ь А. Аланы... С. 224.

4. Нациоанльний архив Венгрии (D1. 29421); N e m e t h J. Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrg. 1958. №4. Berlin, 1959. S. 6; А л е м а н ь А. Аланы... С. 224.

5. А л е м а н ь А. Аланы... С. 224.

6. Н е м е т Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Пер. с нем. и примечания В. И. Абаева. Орджоникидзе, 1960. С. 4.

7. См. Gombocz Z. Osseten-Spuren in Ungarn // Streitberg Festgabe. Leipzig, 1924. S. 107; N e m e t h J. Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen // Abhandlungen

der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrg. 1958. №4. Berlin, 1959. S. 9; Алемань А. Аланы... С. 226.

8. N e m e t h J. Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrg. 1958. №4. Berlin, 1959. S. 9; Алемань А. Аланы... С. 226.

9. Н е м е т Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Пер. с нем. и примечания В.И.Абаева. Орджоникидзе, 1960. С. 4.

10. N e m e t h J. Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen // Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrg. 1958. №4. Berlin, 1959.

11. Примечания В.И.Абаева в: Н е м е т Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Пер. с нем. и примечания В.И.Абаева. Орджоникидзе, 1960. С. 21.

12. А б а е в В.И. О венгерских ясах // Осетинская филология, №1, Орджоникидзе, 1977. СС. 3-8.

13. Смятам че по-близко е дигор. *sæḡæ (sæḡʷæ)* - коза.

14. А б а е в В.И. Скифо-европейские изоголоссы. М., 1965. С. 26.

15. Ritter R.-P. Bemerkungen zur «Jassischen Wörterliste» // Acta Orientalia Academiae Hungaricae. Tomus XXX (r). 1976. S. 217.

16. С р. R i l l e r R.-P. Указ. раб. С. 248.

17. Примечания В.И.Абаева в: Н е м е т Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Пер. с нем. и примечания В.И.Абаева. Орджоникидзе, 1960. С. 22.

18. Н е м е т Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Пер. с нем. и примечания В.И.Абаева. Орджоникидзе, 1960. С. 13.

19. Примечания В.И.Абаева в: Н е м е т Ю. Список слов на языке ясов, венгерских алан. Пер. с нем. и примечания В.И.Абаева. Орджоникидзе, 1960. С. 22.

20. Дигорско-русский словарь (Сост. Таказов Ф.М.). Владикавказ, 2003. С. 315. 2. Алемань А. Аланы... СС. 224-225.

21. Gombocz. Z. Ossètes et Jazyges // Revue des études hongroises et finno-ougriennes. Paris, 1925. №1-2. P. 9.

22. Там же. С. 9.

23. Там же. С. 8; А б а е в В.И. ИЭСОЯ IV 173.

24. Gombocz Z. Osseten-Spuren in Ungarn // Streitberg Festgabe. Leipzig, 1924. S. 109. 25. А б а е в В.И. ИЭСОЯ I 228.

26. F e k e t e L. Eine Konskription von den Jassen in Ungarn aus den Jahre 1550 // Acta Orient. Acad. Scient. Hung. 1960, XI. SS. 122, 123.

27. А б а е в В.И. ИЭСОЯ III 105.

28. Алемань А. The «Alanic» Title **Bayātar* II Nartamongas. The Journal of Alano-Ossetic Studies; Epic, Mythology & Language. Paris - Vladikavkaz / Dzæwydžyqæw, 2002. Vol. I. №1. P. 78.

29. Турчанинов Г.Ф. Древние и средневековые памятники осетинского письма и языка. Орджоникидзе: Ир, 1990.

Публикува се по изданието: Камболов Т.Т., "Очерк истории осетинского языка", Издательство "ИР", г. Владикавказ, 2006 г.

© OCR - Карсанов Т.М. 2007 - © Alanica (взето е от веб-сайт „Аланика”)